

Концепт “клас” у сучасній соціології: класифікація значень

Анотація

Статтю присвячено обговоренню багатоманіття значень поняття “клас” і класових концепцій у сучасній соціології. З приводу цього предмета впродовж останніх двох десятиліть нагромаджено настільки багатоманітні інтерпретації, що дослідники класів почали усвідомлювати необхідність підсумувати й упорядкувати їх, щоб полегшити обговорення класової проблематики. У статті подано огляд узагальнювальних класифікацій значень поняття “клас” і класових концепцій, створених упродовж 2000–2013 років авторитетними класовими аналітиками (Aare Соренсен, Горан Терборн, Ерик Олін Райт, Майк Севідж). Сформульовано висновок про відсутність тенденції щодо створення універсальної класової концепції і, навпаки, про закріплення в сучасному класовому аналізі багатоманіття концептуалізацій класу.

Ключові слова: соціальний клас, класові концепції, класовий аналіз, соціальна нерівність, соціальна структура

Поняття “клас” має багату історію наукового вжитку і навдивовижу різноманітний зміст в академічному та публічному дискурсах. В останні два десятиліття в соціологічній дослідницькій царині, іменованій класовим аналізом, нагромадилася, мабуть, настільки критична маса різних значень терміна “клас”, що багатьох класових аналітиків охопило прагнення підсумувати й упорядкувати їх, щоб подолати невизначеність і багатозначність побутування цього терміна, звільнити його конструкцію від ідеологічної заангажованості, полегшивши тим самим обговорення класових концепцій і застосування їх у дослідницькій практиці.

Запит на такого роду генералізацію значень предметного поля сформований низкою передумов. По-перше, від середини 1990-х років класова проблематика бурхливо і гостро обговорювалася в рамках кількох профільних дискусій, у результаті яких ставало дедалі більше значень і контекстів ужитку поняття “клас”. Спершу шерег авторитетних соціологів [Beck, 1992; Rakulski, 1996; Lash, 1999; Kingston, 2000] констатували “смерть класу”: якщо відсутній такий соціальний феномен, то відпадає й необхідність у відповідному понятті та підході загалом. У відповідь на таку радикальну критику прихильники класового аналізу (серед яких гранди досліджень соціальної стратифікації та мобільності — Джон Голдторп і Ерик Олін Райт) шукали переконливі аргументи для опонентів і водночас полемізували один з одним стосовно теоретико-методологічних засад обстоюваних ними напрямів (див., наприклад, найбільш значущі праці авторів цього періоду [Goldthorpe, 2000a; Wright, 1997]). Крім того, широкий шлейф відгуків спричинили дебати, що розгорнулися з приводу теоретико-методологічних новацій, запропонованих Ааге Соренсеном (концепція класу як експлуатації, генерованої володінням рентопродукувальними активами) [Sørensen, 2000], Девідом Граскі та Кім Віден (підхід дезагрегації класових категорій до рівня занять) [Grusky, 2001], Майком Севіджем і колегами (“новий класовий аналіз”, ґрунтований на комбінації економічного, культурного і соціального капіталів) [Savage, 2013]. По-друге, паралельно із мультиплікацією концептуалізацій класу більшало також і проектів емпіричної верифікації їх. Література з класового аналізу сповнена описів різноманітних моделей операціоналізації альтернативних методологічних підходів, трактувань емпіричних результатів численних національних і міжнародних порівняльних проектів, отриманих із застосуванням дедалі витонченіших методичних інструментів і невпинно ускладнюваного програмного забезпечення для аналізу зібраних даних. Дослідники-учасники цих проектів (особливо порівняльних) закликали методологів класового аналізу до розроблення стандартів вимірювання класу, до конструктивного обговорення альтернативних класових теорій і компромісу (наприклад, див.: [Leifsrud, 2005]).

Ця хвиля теоретичних дискусій та емпіричних дослідницьких проектів формувала запит на впорядкування визначень класу, пов'язаних із ним класових концепцій і дослідницьких стратегій. Відгуком на цей запит був різноплановий аналіз класу як теоретичного й емпіричного концепту в індивідуальних і колективних монографіях (наприклад, див.: [Social Stratification, 2001; Crompton, 2008; Rethinking Class, 2004; Approaches, 2005; Social Class, 2008; Social Class in Europe, 2010]). Крім того, в перебігу означених вище дискусій авторитетні класові аналітики [Sørensen, 2000; Grusky, 2001; Therborn, 2002; Wright, 2005; Savage, 2013] розробили різнопланові класифікації, що генералізують варіанти наявних у цій предметній царині значень поняття “клас” і відповідні класові концепції. Таким чином, у форматі монографічних праць і заочних дискусій на сторінках соціологічних часописів дослідники, які дотримуються різних теоретичних парадигм, які виховувалися в різних національних культурах, носії відмінних політичних преференцій намітили контури здебільшого й досі імпліцитної полотнини

власне соціологічної історії поняття “клас” і класового аналізу, паралельно позначивши статус-кво і перспективу цього дослідницького напрямку.

Мета цієї статті полягає в тому, щоб експлікувати сучасну палітру думок західних соціологів про клас, для чого спершу викладено дайджест класифікацій поняття “клас” і класових концепцій, створених в останні два десятиліття авторитетними класовими аналітиками — Ааге Соренсеном, Гераном Терборном, Ериком Оліном Райтом, Майком Севіджем (класифікації подано за черговістю публікацій статей), а потім сформульовано узагальнені висновки.

Класові концепції за рівнем теоретичної амбітності: Ааге Б.Соренсен

Значний внесок у типологізацію концепцій класу на початку 2000-х років зробив американський соціолог Ааге Б.Соренсен. Викладу Соренсенової концепції класу, що утворює “надійніший базис класового аналізу”, розглядаючи клас як експлуатацію, генеровану нерівним володінням індивідами активами, що виробляють економічні ренти, передує стислий огляд найважливіших класових концепцій, де автор акцентує увагу на пов’язаних з ними теоріях нерівності [Sørensen, 2000: p. 1525–1532]. Констатуючи факт, що обговорення класових концепцій найчастіше заплутані через множинність значень терміна “клас”, для прояснення ситуації автор вирішив упорядкувати *класові концепції за рівнем їхньої теоретичної амбітності*. Він запропонував типологію із трьома ієрархічними рівнями (див. рис. 1).

(1) На найнижчому рівні перебувають класові концепції, що надають суто **номінальні класифікації** населення згідно з деяким “вимірами” або комбінацією вимірів стратифікації (приміром, за доходами, престижністю професії чи соціально-економічним статусом). Ці концепції придатні для відображення класових нерівностей життєвих шансів і життєвих умов, класових відмінностей у світовідчуттях, переконаннях, цінностях і патернах дій. Однак вони нічого не стверджують про емпіричне існування класів у виокремлених класових межах і не пояснюють, як виникли виміри нерівності, на яких ці класифікації ґрунтуються.

(2) На наступному рівні перебувають класові концепції, що утверджують емпіричне існування спостережуваних угруповань із розпізнаваними межами — **“класів як життєвих умов”**. Ці класи можна виявити у два способи. Перший — шляхом ідентифікації різноманітних життєвих стилів, пов’язаних із різними життєвими умовами, в перебігу дослідження місцевих спільнот (див., напр.: [Warner, 1949]). Другий спосіб — апроксимувати різноманітними класовими індикаторами (такими як заняття, освіта, дохід, джерела доходу, місце проживання), що слугують мірилом життєвих умов різних класів. Найкращим прикладом цього типу Соренсен називає класову схему Джона Голдторпа [Goldthorpe, 1987; Erikson, 1992], а як новий варіант — запропоновану Соренсеном разом з Девідом Граскі схему, що ідентифікує гомогенні угруповання на основі унітарних занять [Grusky, 1998]. (Соренсен звертає особливу увагу на те, що “клас як життєві умови” є, влас-

не, концепцією, яка відображає “географію соціальної структури” [Sørensen, 2000: р. 1526], оскільки механізми соціалізації, відповідальні за відмінності у світовідчуттях і діях індивідів, властиві не лише класам, а й локальним і національним спільнотам.) Класові концепції/схеми цього типу розробляють для опису відмінностей між структурними класовими позиціями, згідно з якими розподіляються індивіди чи сім’ї, котрі формують спільноти із більшою чи меншою мірою розвинутою демографічною, субкультурною та соціальною ідентичністю. Подібно до номінальних концепцій, вони призналися для емпіричного вивчення відмінностей у життєвих стилях і класових “наслідках”, але не мали на меті завбачення революцій.

(3) На найвищому рівні теоретичних амбіцій перебувають класові концепції, спрямовані не лише на дослідницькі питання у пунктах 1 і 2, а й на виявлення **реальних спільнот** у складі населення, члени яких мотивовані вступати в конфлікт із членами інших спільнот через структурне протистояння їхніх інтересів, тобто протистояння внаслідок їхніх класових позицій. Головним прикладом є марксистська класова концепція, що становить структуру теорію нерівності.

Концепції I типу — “класи як номінальні категорії”

Виявлення класових нерівностей життєвих шансів і життєвих стилів, вивчення різноманітних “класових наслідків”

Концепції II типу — “класи як життєві умови”

Виявлення класових нерівностей життєвих шансів і життєвих стилів, вивчення різноманітних “класових наслідків”

+

Пояснення умов виникнення і відтворення класових спільнот, опис “географії соціальної структури”

Концепції III типу — “класи як потенційно конфліктні реальні групи”

Виявлення класових нерівностей життєвих шансів і життєвих стилів, вивчення різноманітних “класових наслідків”

+

Пояснення умов виникнення і відтворення класових спільнот, опис “географії соціальної структури”

+

Виявлення реальних спільнот, члени яких мотивовані вступати в конфлікт один з одним через структурне протистояння їхніх інтересів

Рис. 1. Типологія класових концепцій, ієрархічно впорядкованих за “рівнем теоретичної амбітності” (А.Б.Соренсен)

Спробу Соренсена “упорядкувати” класові концепції шляхом диференціації їх за “рівнем теоретичної амбітності” було високо оцінено соціологами, зокрема, Джон Голдторп назвав її вельми корисною [Goldthorpe, 2000b: р. 1572–1573]. Він резюмував, що відповідно до ієрархічної природи

типології класових концепцій Соренсена соціологи, які застосовують концепції першого типу, воліють обмежуватися виявленням класових відмінностей. Концепції другого типу на додаток до цього схильні йти далі — до пояснення умов, за яких мають місце різні ступені класового формування / спільноти, і до опису того, що Соренсен елегантно йменує “географією соціальної структури”. Соціологи, котрі застосовують концепції третього типу, йдуть ще далі, пояснюючи виникнення не тільки міжкласових нерівностей і відмінностей, а й антагоністичних інтересів, що створюють потенціал для конфлікту. Голдторп резюмує, що будь-яка добре сконструйована теорія соціального класу має передбачати потенціал для ефективного застосування на всіх трьох визначених Соренсеном рівнях теоретичної амбітності — сприяти нашому розумінню географії соціальної структури, аналізу природи і масштабів класових нерівностей і класових конфліктів. (На рис. 1 нами реконструйовано дослідницькі цілі, адекватно реалізовані в концепціях різного рівня.)

Тематичні кластери класового аналізу: Горан Терборн

Шведський соціолог Горан Терборн запропонував своє бачення поняття клас, суті та перспектив класового аналізу (в рамках критичного розгляду дослідницької програми Девіда Граскі та Кім Віден) [Therborn, 2002]. На його погляд, клас у різноманітних його концептуалізаціях фігурував головним чином у п'яти кластерах тематик, як дослідницьких, так і публічного дискурсу. Ці тематичні кластери він вважає традиційною зоною компетенції класового аналізу (див. рис. 2).

(1) **“Клас” як інструмент соціологічного аналізу капіталістичних економік.** Констатуючи як загально визнане, що “клас” є соціологічною концептуалізацією множин акторів, розподілених згідно з їхніми позиціями й конфліктними раціональними інтересами в рамках капіталістичної економіки, Терборн формулює низку дискусійних тем. 1. Картографи класів, укладаючи класові карти у складних капіталістичних економіках, часто різняться в думках, де саме слід проводити межі між класами. 2. Контроверсійною є проблема аналітичного фундаменту розрізнення конфліктних інтересів, а відтак, і класових формувань, і класових конфліктів. Для сучасних неомарксистів як такий фундамент залишається привабливою Марксова концепція експлуатації; визнавши хибною покладену в її основу трудову теорію вартості, вони вдалися до спроб (широко обговорюваних, але не всіма класовими аналітиками визнаних плідними) переформулювати експлуатацію в інших термінах, наприклад, із залученням аналітичних інструментів, привнесених з теорії ігор [Roemer, 1982] і теорії рент [Sørensen, 2000].

(2) **“Клас” як джерело пояснення історії.** Терборн упевнений, що “клас” був засобом розуміння історії та соціальних змін відтоді, як слово було введено в обіг головним представником від третього стану абатом Сієсом за доби Великої французької революції та істориками часів Реставрації Гізо і Тьєрі [Sewell, 1980: p. 78]. У постнаполеонівській Європі розквіт

середнього класу — “наймудрішої і найдоброчеснішої частини громади” (за Джеймсом Мілем) — став на початку 1840-х років “головною подією останнього часу” [Briggs, 1983: р. 13]. Дещо пізніше, у 1848 році, Маркс та Енгельс зробили концепт класу політичним маніфестом [Marx, 1959]. Терборн констатує, що нині публічний дискурс у термінах піднесення чи занепаду класів практично відсутній у західному світі, проте існує в інших куточках світу — від Південної Америки й посткомуністичної Європи до Індії й Китаю, де (як у Західній Європі двісті років тому) зацікавлено обговорюють розміри й перспективи “середнього класу”. Натомість у західних суспільствах актуальні хіба що поняття “класова влада” і “демократична класова боротьба”, що виступають продуктивними засобами розуміння сучасної публічної політики [Korpi, 1983].

(3) **“Клас” як дискурсивна конструкція, або “сконструйована колективність”** (а constructed collectivity). “Клас” розглядають і як соціальну конструкцію, що здатна впливати на соціальні дії та соціальні зміни. Терборн наводить три приклади застосування цього підходу. Едвард Томпсон у книзі “Формування англійського робітничого класу” показав, коли і яким чином “клас стався” [Thompson, 1963]. Гарет Стедман Джонс, який сприймав клас як дискурсивну, а не онтологічну реальність, основні зусилля доклав радше “до пояснення мов класу виходячи з природи політики, ніж до пояснення характеру політики виходячи з природи класу” [Jones, 1983: р. 8]. Адам Пшеворські проаналізував формування класів у ХХ столітті під впливом передвиборчих стратегій політичних партій [Przeworski, 1986]. Терборн вважає розуміння класу як “сконструйованої колективності” “обнадійливою дослідницькою програмою для порівняльного історичного дослідження”. “Коли, де, в якій формі і яким чином “клас” — соціально-економічно визначене розшарування — виник або зник як питома категорія соціального і політичного дискурсу й організації, як суттєва колективна ідентичність?” [Therborn, 2002: р. 223]. Сам Терборн у своїх працях показав, що в Європі клас був куди важливішою дискурсивною конструкцією, ніж будь-де, внаслідок європейського шляху до модерну головно через внутрішній конфлікт, а також унаслідок унікального європейського переважаючого індустріальної постаграрної зайнятості [Therborn, 1995: р. 23–25, 66–78].

(4) **Клас як пояснення структуризації життєвих шансів**. Визнаючи вельми актуальним вивчення класово детермінованої патернізації життєвих шансів людей упродовж життя і з покоління в покоління, Терборн вважає важливим урахувати в цій програмі два моменти. 1. Визнати шкідливим будь-який аналіз сучасної структурованості життєвих шансів і генерації нерівності, якщо не приділяють системної уваги капіталові та фінансовим ринкам. 2. Дотримувати оптимальність агрегованих класів (категорично заперечуючи модель дезагрегації класів Іраскі та Віден, Терборн вважає достатньо “повною версією” класової схеми Голдторпа із одинадцятьма класами або її більш агреговані варіанти).

(5) **Клас як пояснення відмінностей у патернах соціальної дії**. Терборн зазначає, що традиційна програма класового аналізу включає розгляд

класу як можливого пояснення відмінностей у патернах соціальної дії, зокрема голосування, споживання, колективного протесту, культурних практик тощо. Добре відомо, що в останні десятиліття вплив класу є дуже різним і незрідка вкрай обмеженим.

За Терборном, ці п'ять тематичних кластерів, що в різний час мали найбільше значення для класових аналітиків, актуальні й для сучасного класового аналізу. Він вважає, що вельми корисною дослідницькою програмою для вчених, які цікавляться класом, буде просування в напрямку, протилежному локальному звуженню до масштабу занять (як у концепції Граскі та Віден), — у напрямку порівняльних досліджень класових культурних сприйняття, дискурсивних і політичних стратегій у різні періоди й на різних континентах, а також вивчення, з одного боку, інтерфейсів національних соціально-економічних розшарувань, інститутів і розподільних процесів, а з іншого — глобальних чи транснаціональних потоків та історичних умов.

Рис. 2. Тематичні кластери класового аналізу (Горан Терборн)

Класовий аналіз як відповідь на шість запитань: Ерик Олін Райт

Серед класових аналітиків, які здійснили у 2000-ті роки авторське упорядкування основних класових концепцій, був і Ерик Олін Райт. Він запропонував свою типологію способів застосування терміна “клас” у соціологічній теорії [Wright, 2003, 2005]. Констатуючи, що “будь-яке вживання слова “клас” у соціологічній теорії у той чи інший спосіб порушує проблему розуміння систем економічної нерівності”, Райт визнає, що “окремі вживання слова вмонтовані в дуже відмінні теоретичні дослідницькі програми, що включають свої типи запитань, а отже, свої різновиди концепцій”. Завдання класифікувати альтернативні значення концепту “клас” Райт реалізував шляхом ідентифікації “вузлових (*anchoring*) запитань різ-

них дослідницьких програм класового аналізу”. Він вирізняє шість вузлових запитань, у відповідях на які слово “клас” відіграє визначальну роль (див. табл.)¹.

(1) **Клас як об’єктивне положення в системі нерівності.** Поняття “клас” часто є засадовим для запитання: “Як люди *об’єктивно розміщені* в розподілі матеріальної нерівності?” У цьому випадку клас визначається в термінах матеріального життєвого рівня, зазвичай індексованого доходом чи багатством. У цій програмі клас є “градаційною концепцією” і звичайно зображується у вигляді сходинок драбини з позначками (наприклад, вищий клас, верхній середній, середній, нижній середній, нижчий). За словами Райта, саме ця концепція класу найяскравіше виражена в масовій свідомості, особливо у країнах, які не мають розвиненої політичної традиції, пов’язаної із робітничим класом (наприклад, США). У цьому контексті клас протиставляють іншим способам об’єктивного розміщення людей у рамках соціальних структур, таких як громадянство або влада.

(2) **Клас як суб’єктивне положення і суб’єктивно значимі групи.** Слово “клас” іноді фігурує як одна із відповідей на запитання: “Як люди, в індивідуальному чи колективному порядку, *локалізують себе і всіх інших* у рамках соціальної структури нерівності?” У цьому випадку концепція визначатиме класи, за Райтом, як “соціальні категорії зі спільними суб’єктивно визначеними атрибутами, використовуваними людьми для ранжування цих категорій у рамках системи економічної стратифікації”. При цьому зміст оцінних атрибутів суттєво змінюється залежно від часу та місця вживання класових категорій. “В одних контекстах класифікація класів-як-суб’єктивних-положень будується навколо життєвих стилів, у других – навколо занять, у третіх – навколо рівнів доходів”. Економічний зміст суб’єктивної класифікаційної системи можна виразити або безпосередньо – у рівнях доходів, або опосередковано – у формулюваннях на кшталт “респектабельні класи”. Кількість класів також мінлива залежно від того, як самі актори визначають класові відмінності. Отже, клас тут визначається не набором об’єктивних параметрів соціальної ситуації індивіда, а спільними суб’єктивними уявленнями людей про розташування в системі соціальної нерівності. У цьому розумінні клас протиставлятиметься іншим формам оцінювання (релігії, етнічності, статі, заняттю тощо), котрі також можуть мати економічний вимір, але не визначаються першою чергою в економічних термінах. Класичним прикладом суб’єктивістської класової кон-

¹ Ця типологія подана Райтом у двох дещо відмінних варіантах. (1) У висновках до колективної монографії “Підходи до класового аналізу” за редакцією Райта [Approaches to Class Analysis, 2005], де викладено домінуючі теоретичні передумови (неомарксизм, неовеберіанство, неодюркгаймівіанство, концепція П.Бурдьє, інтерпретація класів у контексті теорії ренти А.Соренсена, а також принципи посткласового аналізу), ця типологія із шести вузлових питань слугує інструментом, що генералізує названі концептуальні підходи [Wright, 2005]. (2) Більш ранній варіант типології із 5-ти запитань міститься у статті “Соціальний клас”, написаній Райтом для “Енциклопедії соціальної теорії” за редакцією Джорджа Ритцера [Wright, 2003]. Здійснене нами реферування типології Райта спирається на обидві статті.

цепції є концепція Лойда Ворнера [Warner, 1960]. Згідно із Райтом, питання щодо формування суб'єктивної ідентичності відіграє основну роль у трьох серед поданих ним сучасних теоретичних підходів. У класовому аналізі П'єра Бурдьє важливим є зв'язок символічних класифікацій, класових відмінностей у життєвих шансах і класових ідентичностей [Bourdieu, 1984]. Девід Граскі, ідентифікуючи класи в термінах “реальних” груп на противагу просто номінальним класифікаціям, виходить з тези, що в сучасних розвинених суспільствах такі реальні, суб'єктивно значимі межі відповідають не “великим класам” у марксистському і веберівському підходах, а заняттям. Саме заняттєві групи генерують типи значимих переживань і можливостей для людей, перетворюючи ці категорії на реальні (іншими словами, суб'єктивно значимі) групи, а не просто формальні класифікації [Grusky, 2001]. Проблема суб'єктивної ідентичності та групової формації перебуває в центрі класового підходу Яна Пакульські [Pakulski, 1996, 2005]. Він стверджує, що раніше сформовані навколо економічних нерівностей у рамках ринку і сфери виробництва стабільні групові ідентичності наприкінці ХХ століття виявилися розмитими; клас тепер не є релевантною відповіддю на питання про суб'єктивну локалізацію і соціально значимих інших. По-різному визначаючи клас (Пакульські у традиційних категоріях “великих” класів, Граскі — дезагрегованих суб'єктивно значимих груп занять), обидва вони стверджують, що того типу широкі соціальні категорії, котрі і марксистки, і веберіанці ідентифікують як “класи”, вже не є суб'єктивно суттєвими ідентичностями когерентних груп з реальними межами.

(3) *Клас як реляційне пояснення економічних життєвих шансів.*

Клас може бути частиною відповіді на одне з найвідоміших соціологічних запитань: “Чим *пояснюється* нерівність економічно визначених життєвих шансів і матеріальних рівнів життя індивідів і сімей?” Райт наголошує, що це запитання потребує не просто описово ранжувати (суб'єктивно чи об'єктивно) людей у рамках деякої системи стратифікації, але ідентифікувати конкретні причинно-наслідкові механізми, що допомагають визначити характерні риси цієї системи. Як правило, “коли клас використовують для пояснення нерівності, його концепція передусім визначається не суб'єктивно значимими атрибутами соціального статусу, а *стосунком людей до різних доходогенерувальних ресурсів*”. Так клас стає не просто *градаційною*, а *реляційною* концепцією. Така концепція класу характерна як для веберіанської, так і для марксистської традиції. За Райтом, у цьому контексті клас протиставляється іншим детермінантам життєвих шансів людини (таким, як географічне положення, раса, стать, уроджена обдарованість), що також можуть фігурувати в аналізі класу (в поясненні, чому різні типи людей опиняються в різних класах), але визначення класу як такого фокусується на зв'язках між людьми і доходогенерувальними активами. На третьому запитанні зосереджений класовий аналіз Джона Голдторпа; його категорії розроблені строго в термінах вимог опису й пояснення економічних життєвих шансів (див.: [Goldthorpe, 1987, 2000a; Erikson, 1992]). Це запитання є також вузловою точкою класової концепції П'єра Бурдьє, щоправда, від інших класових аналітиків його відрізняють розширення ідеї пояснення життєвих шансів шляхом переходу від набору суто економічних ресурсів до безлічі не-

економічних (культурних і соціальних) ресурсів (див.: [Bourdieu, 1984, 1985, 1986, 1987]).

(4) **Клас як основа генерування антагоністичного конфлікту¹**. Запитання “Які соціальні розшарування (cleavages) систематично формують відкриті антагонізми і конфлікти?” ще більше ускладнює пояснювальну функцію концепції класу. Відповідно до Райта, таке запитання передбачає концепцію, де класи визначаються не просто спільністю умов, що детермінують економічні можливості (на що спрямоване третє запитання), але де ці кластери спільних умов генерують антагонізми інтересів і, відповідно, тенденцію до відкритого конфлікту (створюють підґрунтя зіткнення людей у намаганні скористатися цими можливостями). У поясненні соціального конфлікту клас протиставлятиметься неекономічним джерелам соціального розшарування (наприклад, релігійна чи етнічна належність) і некласовим формам економічного розшарування (сектор економіки або географічний регіон). Це питання про базис антагоністичного конфлікту найбільш значуще в марксистській традиції, хоча і Вебер розглядає клас як потенційну основу для соціальних конфліктів, проте відкидає тезу Маркса про відкритий конфлікт як неминучий наслідок класових відносин. У трактуванні Райта Маркс не вважав вибухоподібний класовий конфлікт сталою рисою капіталістичного суспільства, проте він вочевидь поділяв дві тези: 1) капіталізм характеризуватиметься повторюваними епізодами інтенсивного класового конфлікту; 2) з часом ці епізоди матимуть тенденцію до інтенсифікації, що зрештою призведе до перетворення капіталізму революційним шляхом. Афоризм “класова боротьба — рушійна сила історії” виражає важливість проблеми конфлікту для класової концепції Маркса. Для Райта очевидно, що в концепціях, вузловим питанням яких є пояснення соціального конфлікту, особливу роль відіграватиме теорія експлуатації. У марксизмі вона розробляється в термінах привласнення одним класом праці іншого, у класовому підході А. Соренсена — в термінах отримання економічних рент. В обох випадках конфлікти інтересів розглядаються як умонтовані в саму структуру класових відносин.

(5) **Клас як вимір історичної варіативності в системах нерівності**. Клас фігурує у відповідях на запитання: “Як слід характеризувати і пояснювати мінливість соціальної організації нерівності впродовж історії?” Згідно із Райтом це запитання потребує макрорівневої концепції (оскільки мікрорівнева концепція призначена для пояснення причинно-наслідкових процесів у житті окремих індивідів), причому такої, що передбачає макрорівневі зміни у часі та просторі. Це питання важливе і для марксистської, і для веберіанської традиції, але вони дають на нього різні відповіді. У марксизмі найважливішим аспектом історичної варіативності нерівності є *відмінність способів виробництва і привласнення економічного надлишку* в різних економічних системах, відповідно, класи визначаються, виходячи із механізмів отримання надлишку. Капіталізм і феодалізм протиставляються на основі конкретних механізмів здійснення експлуатації, у першому випадку

¹ Цей пункт відсутній у більш ранній версії типології [Wright, 2003].

ку — механізму ринку праці, що дає робітникам можливість бути найнятими капіталістами, а контроль капіталістів над процесом праці дає змогу привласнювати трудовитрати робітників; у другому — механізму примусового вилучення землевласниками надлишку у селян. Обидва способи організації економічних відносин генерують класи, базуючись на привласненні економічного надлишку класом експлуататорів, проте вони якісно відрізняються за способом його отримання. Проте для Вебера головною проблемою історичної варіативності є *відносна значимість різних форм нерівності* — класу та статусу. Капіталізм і феодалізм протиставляються не як два типи класових структур, а як суспільства, де фундаментальною основою влади і нерівності в першому випадку є клас, а в другому — статус. На питанні про форми історичної варіативності в соціальній організації нерівностей фокусується також присвячений класу праці Майкла Мана, передусім “Джерела соціальної влади” [Mann, 1986]. Це питання має вирішальну роль у підходах Яна Пакульські та Девіда Граскі (див. рис. 3), проте їхнім фокусом є варіативність класовості (classness) соціальної нерівності із плином часу *в рамках* історії капіталізму. За Райтом, для цих авторів “клас описує соціальну організацію нерівності в конкретний період розвитку капіталізму, приблизно від початку промислової революції до настання постіндустріальної доби. У цьому випадку питання не у відносній значимості класового та статусного устрою, як у Вебера, і не у великомасштабній історичній варіативності форм експлуатації, як у Маркса, а в переході від високо структурованої і когерентної системи нерівності в промисловому капіталізмі до фрагментованої, перехресної системи комплексних нерівностей у постмодерних суспільствах” [Wright, 2005: p. 119].

(6) **Клас як основа визволення (emancipation)**. Клас відіграє головну роль у відповіді на запитання: “Якого роду перетворення необхідні для ліквідації економічного гноблення й експлуатації в капіталістичних суспільствах?” Це запитання потребує не тільки пошуку пояснень механізмів генерації економічних нерівностей, а й нормативного судження про ці нерівності (оцінки їх як історично минулих форм гноблення й експлуатації) і нормативного бачення перетворень цих нерівностей. Це вузлове марксистське питання, що передбачає концепцію класу, навантажену нормативним змістом (іншими словами, концепцію, що відіграє вирішальну роль в політичному проекті визвольних соціальних перетворень і порушує питання про виклик системам економічного гноблення й експлуатації). Райт зазначає, що в марксистській традиції класового аналізу важливі й інші дослідницькі питання з його класифікації, наприклад, третє (про структурування життєвих шансів) або п’яте (про історичну варіативність), однак особливої значимості вони набувають в рамках параметрів проблеми визвольних перетворень.

Отже, кожному визначенню класу Райт увідповіднив певну дослідницьку програму, унаочнивши зв’язок між набором вузлових питань і різноманітними підходами класового аналізу (див. табл.). Райт наголошує, що його ідея — подати альтернативні каркаси класового аналізу як організовані навколо різноманітних комбінацій вузлових питань — може нейтралізувати “ідеологічно заряджений характер багатьох дебатів стосовно класу” й дасть

змогу дослідникам не приставати цілком до того чи іншого табору (марксистів, веберіанців, бурдьеанців або дюркгайміванців), а обирати той чи інший підхід залежно від конкретної емпіричної дослідницької програми, адже найкраще концептуальне меню можуть запропонувати або ті, або інші підходи класового аналізу. “Дослідник може стати веберіанцем для вивчення класової мобільності, бурдьеанцем для вивчення класових детермінант життєвих стилів і марксистом для критики капіталізму” [Wright, 2005: р. 190]).

Таблиця

Шість вузлових запитань класового аналізу

Підхід до класового аналізу	1. Положення в системі розподілу	2. Суб'єктивно значимі групи	3. Життєві шанси	4. Антагоністичні конфлікти	5. Історична варіативність	6. Визволення
Масова свідомість	***	*	**	*		
Девід Граскі (неодюркгайміванський підхід)	**	***	**	*	*	
Ян Пакульські	**	***	**	**	**	
П'єр Бурдье	**	**	***	*		
Ричард Брин і Джон Голдторп (неовеберіанський підхід)	**	*	***	*		
Ааре Соренсен	**	*	**	***		
Макс Вебер	*	*	**	*	***	
Ерик Олін Райт (неомарксистський підхід)	*	*	**	**	**	***

*** першорядне вузлове запитання для цієї концепції класу

** другорядне вузлове запитання (підпорядковане першорядному вузловому)

* додаткове запитання, що заторкується в класовій концепції, але не є основним для неї

Запитання, у відповідях на які фігурує “клас”:

1. *Положення в системі розподілу*: “Як люди об'єктивно розташовані в розподілах матеріальної нерівності?”
2. *Суб'єктивно значимі групи*: “Як люди, в індивідуальному чи колективному порядку, суб'єктивно локалізують себе і всіх інших у рамках структури нерівності?”
3. *Життєві шанси*: “Чим пояснюється нерівність життєвих шансів і матеріальних рівнів життя?”
4. *Антагоністичні конфлікти*: “Які соціальні розшарування систематично формують відкриті конфлікти?”
5. *Історична варіативність*: “Як слід характеризувати та пояснювати мінливість соціальної організації нерівностей упродовж історії?”
6. *Визволення*: “Якого роду перетворення необхідні для ліквідації гноблення й експлуатації в капіталістичних суспільствах?”

Джерело: [Wright, 2005: р. 190].

Три способи опису класу: Майк Севідж і колеги

Майк Севідж і колеги у статті-відповіді на критичні відгуки на запропоновану ними “нову класову карту” сучасного британського суспільства (див.: [Savage, 2013]) ще раз звертаються до запитання “Що таке клас?” [Savage, 2014]. Погоджуючись, що концепцію класу неможливо прив’язати до якоїсь однієї парадигми, автори констатують, що питання визначення природи класу і його сучасного картографування жорстко дискутуються в рамках чільних академічних парадигм. На їхній погляд, ця неврегульованість продуктивна, бо свідчить про потужність та актуальність самої класової концепції. Аналізуючи конкурентні підходи, автори виокремили три різні способи опису класу, кожен з яких вияскравлюється у відгуках на їхнє дослідження (рис. 3).

Перший спосіб робить акцент на класі як **“дискретний” змінний**, яку потрібно віддиференціювати від решти характеристик, з якими він може асоціюватися (статус, стать, вік, етнічна належність, місце проживання тощо) (напр., див.: [Mills, 2013]). На думку команди Севіджа, дослідники, які сповідують цей підхід, намагаються визначити клас як унітарну/дискретну змінну і зафіксувати її “нетто” значимість (на це спрямовані масштабні проекти емпіричного оцінювання значимості класу серед інших названих вище змінних).

Другий спосіб визначення класу, якому віддають перевагу Севідж з колегами¹, стосується **класу як соціального формування (social formation)**. У цьому разі клас є результатом кристалізації різних характеристик (заняття, дохід, стать, вік тощо), проте виходить за рамки різноманітних чинників, що є його складовими. На думку авторів, класи саме в цьому сенсі — не як очищені від домішок “чисті” змінні, але як чіткі соціальні формування — цікавлять істориків. Згідно зі знаменитим формулюванням Едварда Томпсона, англійський робітничий клас був кристалізацією культурних традицій “вільнонароджених англійців”, ремісничих навичок, досвіду державних репресій тощо [Thompson, 1963]. Сучасні історики додають також інші риси, такі як гендерна специфіка класових культур та ідентичностей [Clarke, 1997; Skeggs, 1997, 2004], переплетення класової ідентичності із расовою та етнічною [Hall, 1980: р. 342; Rollok, 2014]. Відповідно до визначення Севіджем і колегами класу як соціального формування, класова схема має виявляти класи не як структурні сутності, а як продукт взаємодії різних капіталів, що їх утворюють, — економічного, соціального і культурного.

У третьому значенні, виявленому в рамках дискусії, клас розглядається як **ідеологічна суперечність демократичного капіталізму**. Севідж і колеги зазначають, що палкий суспільний інтерес до класу на початку XXI століття (виник у результаті широко розрекламованої кампанії зі збирання даних стосовно класової мапи сучасного британського суспільства) резонує з глибокою напруженістю між, з одного боку, удавано егалітарним духом де-

¹ Севідж і колеги наголошують, що їхня модель іншого типу, ніж розроблена Голдторпом, оскільки є не дедуктивною, а індуктивною класовою схемою [Savage, 2013: р. 243].

мократичного суспільства, а з іншого — різкими й невинно загострюваними нерівностями капіталізму (докладніше про суперечливі виміри класу в цьому ключі див.: [Dorling, 2014]). Іншими словами, визнати існування класів у вигляді дискретних соціальних груп (сконструйованих авторами) — означає образити глибоко прихований егалітаризм громадськості з її вірою в те, що “кожен нічим не гірший за іншого”, її спротив снобістським та елітарним мотивам з усталеною думкою, що “поводитися з навколишніми з неприхованою зверхністю вже дуже непопулярно” (докл. див.: [Savage, 2001; Warde, 2012]). Утім, попри символічне домінування цього популістського й демократичного мотиву, сучасний капіталізм одночасно генерує масштабні економічні розшарування і фундаментальні нерівності життєвих шансів, які не можна не помічати. На думку Севіджа, “клас діймає до живо-го”, позаяк “інклюзивна демократична чутливість вступає в конфлікт із повсякденним очевидним існуванням нерівності”. Таким чином, вочевиднюється ситуація культурної двоїстості, коли люди пручаються ідеї існування чітко окреслених соціальних класів та ідентифікації їх (людей) як членів конкретного класу, але разом із тим добре пристосовані до процесів “класування” й заінтриговані розумінням принципу дії класу.

Автори резюмують, що перебіг обговорення веде до висновку про ключовий взаємозв’язок класу і нерівності. Адже класи, у всіх трьох перелічених вище сенсах, можуть існувати тільки у взаємозв’язку з іншими класами, і саме структурна асиметрія між ними є вузловим елементом для розуміння їх як класів, а не просто груп чи категорій. Саме внаслідок цього перетину з нерівністю концепція класу відрізняється від концепції типологій маркетингових досліджень або форм сегментації. Севідж і колеги наголошують, що на підставі комплексного набору даних завжди можна вибудувати типології, проте для визнання їх класами потрібна відповідь на фундаментальне питання про те, як клас пов’язаний із нерівністю. При цьому саме питання про природу класу автори вважають найгострішим і спірним, однак, резюмуючи попередні дискусії [Savage, 2005], вони поки не бачать адекватного розв’язання її.

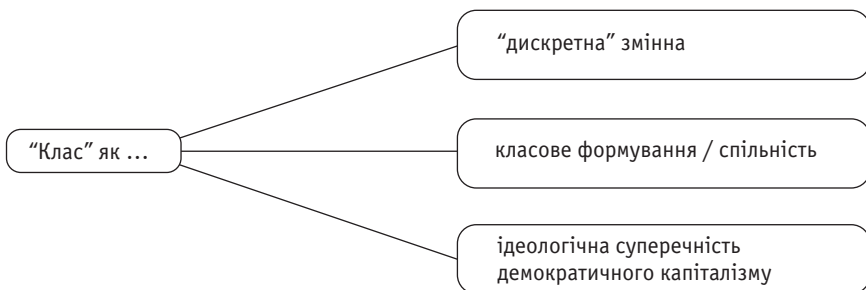

Рис. 3. Три способи опису класу (Майк Севідж і колеги)

Резюме

Автори викладених вище класифікацій, делікатно знявши інформаційний шум, що незмінно супроводжує майже два століття поспіль дискусії з приводу класів, влучно підсумували релевантні для цієї предметної царини-

ни значення і смисли, — від найважливіших попередників, котрі вивчали макроструктурованість соціуму (насамперед К.Маркс і М.Вебер), та сучасних загальноновизнаних грандів класового аналізу (Дж.Голдторп, Е.О.Райт, П.Бурдье) до методологів-новаторів (А.Соренсен, Я.Пакульські, Д.Граскі та К.Віден, М.Севідж та ін.), чії ідеї зазнають нині пристрасної концептуальної та емпіричної верифікації. Зіставлення розглянутих вище класифікацій дає підстави для низки констатацій.

1. Автори запропонованих класифікацій, препаруючи й підсумовуючи варіанти концептуалізацій класу і методологій його дослідження, мимоволі виявляють і демонструють ідеологічну напруженість академічних дебатів про клас і вельми жорстку конкуренцію та нетерпимість у дослідницьких стратегіях. Тим часом серед класових аналітиків склався й певний консенсус, що полягає у визнанні множинності значень поняття “клас” і багатоманіття класових концепцій за рівнем пояснювальної компетенції, а також в усвідомленні необхідності упорядкувати наявні визначення класу і використовувати їх залежно від теоретичних преференцій і предметного фокуса дослідника.

2. У кожній із запропонованих класифікацій увиразнюється апріорна нерозривність визначення класу і змісту/програми класового аналізу. Іншими словами, за кожним визначенням класу проглядається свій шлейф тематизацій дослідницького поля, імен і знакових публікацій класових аналітиків, що репрезентують цей спосіб соціологічного вжитку поняття “клас”.

3. Викладені класифікації не суперечать одна одній (хоча вони побудовані на різних засадах і мають власне призначення), а радше доповнюють одна одну, під різним кутом зору структуруючи наше знання про клас і можливості його концептуалізації. Так, А.Соренсен упорядковує класові концепції відповідно до трьох “рівнів їхньої теоретичної амбітності”, де дістають своє місце як простіші градаційні моделі, так і складніші — реляційні. Е.О.Райт, розробляючи свою типологію “вузлових питань класового аналізу” у тому ж ключі (розрізняючи градаційні та реляційні схеми), додає ще одну засаду диференціації — суб’єктивні й об’єктивні схеми. Г.Терборн визначає “клас” не тільки як онтологічну або структурну реальність, а й як дискурсивну конструкцію. Класифікація М.Севіджа і колег, відрізняючись від трьох попередніх більшою емпіричною зорієнтованістю, звертає увагу на контроверсійність побутування поняття “клас” у публічному дискурсі сучасного західного (британського) суспільства. Разом із тим усі розглянуті генералізації значень поняття “клас” передбачають обов’язковість операціоналізації та картографування класу, а потім фіксації “класових наслідків” — емпіричної верифікації впливу класу на життєві шанси, соціальну ідентичність, здоров’я, культурні практики, патерни споживання та політичної участі тощо.

4. Автори класифікацій не претендують на створення якоїсь загальної (універсальної) програми класового аналізу, проте з їхніх узагальнень можна легко експлікувати перспективні напрями і конкретні завдання для майбутніх досліджень. Причому претензія на монополію дослідницької стратегії підривається самими грандами дослідження класів, наприклад, такого роду прагматизм проглядає в пораді Ерика Оліна Райта молодим соціоло-

гам не втягуватися в ідеологічні дебати і не намагатися цілковито приєднатися до одного із конкуруючих таборів теоретиків, а обирати “концептуальне меню”, керуючись конкретними дослідницькими завданнями, а не ідеологічними перевагами [Wright, 2005: p. 190].

Джерела

- Approaches to Class Analysis / E.O. Wright (ed.). — Cambridge University Press, 2005. — 212 p.
- Beck U. Risk Society: Towards a New Modernity / Beck U. — London : Sage, 1992. — 272 p.
- Bourdieu P. Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste / P. Bourdieu ; trans. by R. Nice. — N.Y. : Harvard University Press, 1984. — 640 p.
- Bourdieu P. The Forms of Capital / P. Bourdieu // Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education / John G. Richardson (ed.). — N.Y. : Greenwood Press, 1986. — P. 241–258.
- Bourdieu P. What Makes a Social Class? / P. Bourdieu // Berkeley Journal of Sociology. — 1987. — Vol. 22. — P. 1–18.
- Briggs A. The Language of ‘Class’ in Early Nineteenth Century England / A. Briggs // History and Class / R. S. Neale (ed.). — Oxford : Basil Blackwell, 1983. — P. 2–29.
- Clarke A. The Struggle for the Breeches: Gender and the Making of the British Working Class / A. Clarke. — Berkeley : University of California Press, 1997. — 415 p.
- Crompton R. Class and Stratification: An Introduction to Current Debates / R. Crompton. — 3rd ed. — Cambridge : Polity, 2008. — 304 p.
- Dorling D. Thinking about class / D. Dorling // Sociology. — 2014. — Vol. 48, № 3. — P. 452–462.
- Erikson R. The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies / R. Erikson, J.H. Goldthorpe. — Oxford : Clarendon Press, 1992. — 445 p.
- Goldthorpe J.H. On Sociology: Numbers, Narratives and the Integration of Research and Theory / J.H. Goldthorpe. — Oxford : Oxford University Press, 2000a. — 352 p.
- Goldthorpe J.H. Rent, class conflict, and class structure: A commentary on Sørensen / J.H. Goldthorpe // American Journal of Sociology. — 2000b. — Vol. 105, № 6. — P. 1572–1582.
- Goldthorpe J.H. Social Mobility and Class Structure in Modern Britain / J.H. Goldthorpe, C. Llewellyn, G. Payne. — 2nd ed. — Oxford : Clarendon Press, 1987. — 398 p.
- Grusky D.B. Can Class Analysis Be Salvaged? / D.B. Grusky, J.B. Sørensen // American Journal of Sociology. — 1998. — Vol. 103. — P. 1187–1234.
- Grusky D.B. Class Analysis and the Heavy Weight of Convention / D.B. Grusky, K.A. Weeden // Acta Sociologica. — 2002. — № 45(3). — P. 229–236.
- Grusky D.B. Decomposition Without Death: A Research Agenda for a New Class Analysis / D.B. Grusky, K.A. Weeden // Acta Sociologica. — 2001. — Vol. 44. — P. 203–218.
- Hall S. Race, articulation, and societies structured in dominance / S. Hall // Sociological Theories: Race and Colonialism. — Paris : UNESCO, 1980. — P. 305–345.
- Jones G.S. Languages of Class / Jones G.S. — Cambridge : Cambridge University Press, 1983. — 272 p.
- Kingston P.W. The Classless Society / Kingston P.W. — Stanford : Stanford University Press, 2000. — 280 p.
- Korpi W. The Democratic Class Struggle / Korpi W. — London : Routledge, 1983. — 277 p.
- Lash S. Another Modernity: A Different Rationality / Lash S. — Oxford : Blackwell, 1999. — 400 p.

Leiulfsrud H. Social Class in Europe: European Social Survey 2002/3 / H. Leiulfsrud, I. Bison, H. Jensberg // Official ESS Report. NTNU Social Research in Trondheim & Department of Social Research, Trento University, 2005.

Mann M. The Sources of Social Power : in 2 vols. / Mann M. — Cambridge : Cambridge University Press, 1986. — Vol. 1 : A History of Power from the Beginning to AD 1760. — 1986. — 574 p. ; Vol. 2 : The Rise of Classes and Nation States 1760–1914. — 1993. — 846 p.

Marx K. The Communist Manifesto / K. Marx // Capital, the Communist Manifesto, and Other Writings by Karl Marx / Max Eastman (ed.). — N.Y. : Modern Library, 1959. — P. 315–355.

Mills C. The great British class fiasco: A comment on Savage et al. / C. Mills // Sociology. — 2014. — Vol. 48, № 3. — P. 437–444.

Pakulski J. Foundations of a post-Class Analysis / J. Pakulski // Approaches to Class Analysis / E.O. Wright (ed.). — Cambridge University Press, 2005. — P. 152–179.

Pakulski J. The Death of Class / J. Pakulski, M. Waters. — London : Sage Publications, 1996. — 184 p.

Przeworski A. Paper Stones. A History of Electoral Socialism / F. Przeworski, J. Sprague. — Chicago : Chicago University Press, 1986. — 230 p.

Rethinking Class, Identities, Cultures and Lifestyles / F. Devine, M. Savage, R. Crompton, J. Scott. — Basingstoke : Palgrave, 2004. — 248 p.

Roemer J. A General Theory of Exploitation and Class / Roemer J. — Cambridge, MA : Harvard University Press, 1982. — 298 p.

Rollock N. Race, class and ‘the harmony of dispositions’ / N. Rollock // Sociology. — 2014. — Vol. 48, № 3. — P. 445–451.

Savage M. A New Model of Social Class? Findings from the BBC’s Great British Class Survey Experiment / M. Savage, F. Devine, N. Cunningham, M. Taylor, Y. Li, J. Hjelbrekke, B. Le Roux, S. Friedman, A. Miles // Sociology. — 2013. — Vol. 47, № 2. — P. 219–250.

Savage M. Capitals, Assets and Resources: Some Critical Issues / M. Savage, A. Warde, F. Devine // British Journal of Sociology. — 2005. — Vol. 56, № 5. — P. 31–48.

Savage M. Ordinary, ambivalent and defensive: Class identities in the north-west of England / M. Savage, G. Bagnall, B.J. Longhurst // Sociology. — 2001. — Vol. 35, № 4. — P. 875–892.

Savage M. On Social Class, Anno 2014 [Electronic resource] / M. Savage, F. Devine, N. Cunningham, S. Friedman, D. Laurison, A. Miles, H. Snee, M. Taylor // Sociology. — 2014. (Early Online) — Access mode : <http://soc.sagepub.com/content/early/2014/06/06/0038038514536635>.

Sewell W.H. Work & Revolution in France / Sewell W.H. — Cambridge : Cambridge University Press, 1980. — 352 p.

Skeggs B. Class, Self and Culture / Skeggs B. — London : Routledge, 2004. — 232 p.

Skeggs B. Formations of Class and Gender / Skeggs B. — London : Sage, 1997. — 200 p.

Social Class: How Does it Work? / D. Conle, A. Lareau (eds.). — N.Y. : Russell Sage Foundation, 2008. — 388 p.

Social Class in Europe: An Introduction to the European Socio-Economic Classification / D. Rose, E. Harrison (eds.). — London : Routledge/ESA, 2010. — 352 p.

Social Stratification: Class, Race, and Gender in Sociological Perspective / D.B. Grusky (ed.). — 2nd ed. — Boulder : Westview, 2001. — 544 p.

Sorensen A.B. Toward a Sounder Basis for Class Analysis / A.B. Sorensen // American Journal of Sociology. — 2000. — Vol. 105. — P. 1523–1558.

Therborn G. Class Perspectives: Shrink or Widen? / G. Therborn // Acta Sociologica. — 2002. — Vol. 45. — P. 221–225.

Therborn G. European Modernity and Beyond. The Trajectory of European Societies 1945–2000 / Therborn G. — London : Sage, 1995. — 416 p.

Thompson E.P. The Making of the English Working Class / Thompson E.P. — London : Gollancz, 1963. — 864 p.

Warde A. Cultural hostility reconsidered / A. Warde // Cultural Sociology. — 2012. — Vol. 5, № 3. — P. 341–366.

Warner W.L. Social Class in America / W.L. Warner, M. Meeker, K. Eells. — Chicago : Science Research Associates, 1949. — 292 p.

Wright E.O. Class Counts: Comparative Studies in Class Analysis / E.O. Wright. — Cambridge : Cambridge University Press, 1997. — 616 p.

Wright E.O. Classes / E.O. Wright. — London : Verso, 1985. — 340 p.

Wright E.O. Conclusion: If “class” is the answer, what is the question? [Electronic resource] / E.O. Wright // Approaches to Class Analysis / E.O. Wright (ed.). — Cambridge University Press, 2005. — P. 180–192. — Access mode: <https://www.ssc.wisc.edu/~wright/Conclusion%20Jan%202004.pdf>.

Wright E.O. Social Class [Electronic resource] / E.O. Wright // Encyclopedia of Social Theory / G. Ritzer (ed.). — Sage Publications. — 2003(2005). — P. 1–16. — Access mode : <https://www.ssc.wisc.edu/~wright/Social%20Class%20-%20Sage.pdf>.